

ДО ПРИЧИН ПОРАЗКИ АНТИРОСІЙСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ТА УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ 1708-1709 рр.

Тараненко М.Г. к.і.н., доцент НТУУ «КПІ»

У статті аналізуються деякі аспекти внутрішньої і зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи, які в кінцевому підсумку стали головними причинами провалу його антиросійських визвольних змагань та українсько-шведського союзу 1708-1709 років.

In the article some aspects of domestic and external policy of hetman I. Mazepa are analysed, which in an eventual result became main reasons of failure of him anti-russian liberation competitions and Ukrainian-Swedish union in 1708-1709 years.

Серед славетних особистостей України, чії імена знає майже кожен українець, безумовно, одне з провідних місць посідає постать гетьмана Івана Мазепи. Ця непересічна історична особа вже давно відома як в Україні, так і за її межами.

І. Мазепі, як відомо, присвячено величезну кількість наукових, науково-популярних, публіцистичних та художніх творів. Такий величезний інтерес науковців, літературних та художніх митців до постаті гетьмана І. Мазепи не випадковий. Адже це видатна історична особа, яка 22 роки була на вершині влади гетьманської України. За словами відомого вітчизняного історика В. Антоновича, це був найбільш освічений державний діяч, «єдиний з-поміж діячів XVII ст. справжній політик. Правда, він часто помилявся у своїх розрахунках, але все ж він був одним із видатних політиків свого часу». Як стверджує у своїх наукових розвідках інший український дослідник О. Оглоблин, І. Мазепа твердо стояв на ґрунті української козацько-гетьманської державності і соборності українських земель. Він хотів встановити міцну автократичну гетьманську владу у становій державі

європейського типу із збереженням традиційної системи козацького устрою.

Глибоко усвідомлюючи величезне значення освіти для розбудови гетьманської держави, І. Мазепа постійно опікувався навчальними закладами. Зокрема, заснована ще на початку XVII ст. братська школа, перетворена митрополитом П. Могилою на колегіум, згодом в 1701 році старанням гетьмана отримала академічний статус. За часів гетьманування І. Мазепи Київська академія стала справжнім духовним центром усієї України і сусідніх слов'янських народів. Важливо, що гетьман дбав і про інші навчальні заклади: Чернігівський колегіум, розбудований за мазепинські кошти, «латинську школу» у Харкові та її філію у Новгород-Сіверському, яка згодом перетворилася на самостійний колегіум. Він усіма засобами сприяв забезпеченню бібліотек академії та колегіумів новітніми на той час друкованими виданнями та рідкісними рукописами.

Для розвитку культури того часу велике значення мали заходи гетьмана щодо видання української та перекладеної літератури, зокрема творів Афанасія Заруд-

ного, Дмитра Туптала-Ростовського, Григорія Двоєслова та багатьох інших. Окрім цього завдяки меценатській діяльності гетьмана Мазепи в Україні поширювалися твори з філософії, теології та інших суспільних і природничих наук.

Значний внесок здійснив І. Мазепа і в розвиток вітчизняної архітектури та образотворчого мистецтва, що дало підставу вченим-мистецтвознавцям говорити про виникнення в Україні в часи його гетьманування унікального архітектурного стилю – «козацько-мазепинського бароко».

Немає сумнівів, що мудрий правитель Гетьманщини був дійсно мужньою постаттю. Він чудово знав тиранічний і мстивий норов Петра І. Але це не зупинило Мазепу, і він зумів все ж таки повстати проти петровської деспотії, чудово усвідомлюючи і передбачаючи трагічні наслідки, які чекали Україну в разі провалу його плану звільнення її з-під влади Росії.

В чому ж полягали головні причини провалу тогочасного епохального визвольного плану І. Мазепи? Чому у самий вирішальний момент його практичної реалізації такого мудрого і передбачливого політика підтримала лише невеличка купка одинокців, з числа козацької еліти, а переважна частина українського народу опинилася на боці його супротивника – російського царя Петра І?

По-перше, однією з головних причин, що спричинили поразку визвольних змагань гетьмана І. Мазепи була його внутрішня політика, насамперед її антинародна соціальна спрямованість. Найвища в державі посада відкрила Мазепі широкі можли-

вості для швидкого збагачення. Як наслідок, за доволі короткий строк свого гетьманування він швидко з дрібного шляхтича перетворився в одного з найбагатших європейських можновладців кінця XVII – початку XVIII ст. Йому належало понад 20 тисяч маєтків, розкиданих по різних регіонах України, де працювало близько сотні тисяч залежних від гетьмана селян. Варто зазначити, що окрім цього внаслідок щедрих подарунків Петра І своєму улюбленцю Мазепа в ряді повітів Росії мав також власні землі і 20 тисяч кріпаків.

Водночас із величезними скарбами і володіннями гетьмана зростали багатства і землі його найбільших і найближчих прибічників – козацької верхівки. Критикуючи Мазепу за те, що він не зважав на демократичні ідеали широких народних мас, не дбав про їх прихильність, В. Антонович чітко вказував на головну мету гетьмана, який силкувався привабити до себе старшинську еліту, щоб утворити міцний і надійний привілейований стан. Саме на нього він розраховував у майбутній можливій боротьбі з московським урядом. За словами вченого, він думав організувати Україну на зразок сусідніх монархічних держав. Адже у Польщі, яка була йому найбільш знайома, в Угорщині, у Волощині та інших державах він бачив владу монарха й аристократію, що підтримує його в усьому. В свою чергу правитель надає їй деякі привілеї, аби утримувати аристократичну еліту при собі. Отже, і Мазепа поставив за найголовнішу мету своєї діяльності витворити подібний аристократичний стан і в Україні. Він був

переконаний, що тільки тоді Україна здобуде свою автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування триває впродовж 22 років, і за весь цей час вся його діяльність прямувала до того, щоб витворити заможну аристократію. Аналогічні думки висловлюють в своїх працях Д. Дорошенко та І. Крип'якевич, які вважали, що Мазепа всіма засобами зміцнював економічне становище козацької старшини, бажаючи створити насамперед заможну освічену аристократичну верству суспільства. Саме на неї він розраховував спертися в ході будівництва очолюваної ним гетьманської держави.

Саме з метою створення спадкової "родової" козацької верхівки І. Мазепа продовжує активно і послідовно зміцнювати започатковану ще за часів гетьманування І. Самойловича традицію створення окремої верстви так званих "бунчукових товаришів". Нащадкам козацької старшини він надає маєтки, їх стан робить спадковим і привілейованим. До обов'язків цієї верстви належать тільки почесні функції: брати участь у гетьманському почті, дипломатична робота, виконання окремих доручень гетьмана. Окрім "бунчукових" за часів І. Мазепи з'являються ще й так звані "значкові" та "військові" товариші, які відіграють таку ж саму роль при генеральній старшині і полковниках.

Формуючи новий соціальний стан українського суспільства – старшин - землевласників, Мазепа дбав про його освіту і культурний рівень. За його активним сприянням козацька старшина посилає своїх синів на навчання до Київської

академії, колегіумів, за кордон. З цією ж метою Мазепа запрошує до себе на службу освічених чужоземних дворян. Така цілеспрямована станова політика значно змінює владу гетьмана, а старшини – землевласники стають основною опорою гетьманської державності. По суті, І. Мазепа створює в межах Гетьманщини власну Річ Посполиту, яка завжди була для нього ідеалом суспільно-політичного і державного устрою. Водночас на тлі цих процесів в Україні відбувається зародження місцевого дворянства – зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Але, як показали наступні події, у вирішальний момент виступу І. Мазепи проти Петра І заможні українські землевласники не підтримали гетьмана, дбаючи, насамперед, не про державність України, а про свої землі і багатства.

По-друге, разом із збагаченням української еліти протягом 90-х років XVII ст. в Україні повільно, але послідовно, зростає соціальне і економічне напруження. Поруч із традиційною даниною відроджується панщина. Це викликає справедливе і бурхливе невдоволення посполитих. Селяни тікають з Гетьманщини на Запоріжжя і Слобожанщину, а з посиленням козащини з середини 80-х років XVII ст. на Правобережній Україні приєднується до його нового визнаного лідера – Семена Палія, який відновлював в цьому регіоні України справді демократичні козацькі порядки і традиції, що створювалися та існували за часів Б. Хмельницького.

Зрозуміло, що у цих досить складних політичних та соціально-економічних умо-

вах такий розумний і далекоглядний державний діяч та адміністратор як гетьман І. Мазепа проводив свою соціальну політику далеко не прямолінійно. Прийшовши до влади, він прагне регламентувати роздачу рангових маєтностей, виступає противником переходу козаків у селянський стан (Універсал від 1691р.), намагається внести зміни в систему оренд тощо. Але ця політика, на жаль, не була справжнім внутрішнім переконанням милосердного і справедливого правителя щодо своїх підданих. Вона проводилася людиною, яка передбачала наслідки надмірного гноблення селян, що в кінцевому підсумку спричинило дальше серйозне загострення соціальних суперечностей в середині українського суспільства.

Правління Мазепи – це й час подальшого посилення всіх форм визиску селян і козаків. Саме він вперше після завершення Національно-визвольної війни 1648-1676 рр. видав Універсал 1701р., що узаконював дводенну панщину для селян Ніжинського полку. Внаслідок цього акту над селянством Лівобережжя нависла реальна загроза закріпачення. Крім того, гетьман ніколи не співчував „заколотникам” і „злочинцям”. За його наказами наймані полки жорстоко розправлялися з найменшими виявами протесту, придушували народні виступи і повстання. Ось чому, на думку В. Антоновича, український народ протягом двадцяти років не жалував свого гетьмана, який тримався при владі лише завдяки найманним полкам і московським стрільцям. За словами М. Грушевського, у народних масах Мазепа ніколи не був популярний,

його вважали в Україні за гетьмана панського, старшинського, вірного прислужника московському уряду, пильного виконавця царських велінь, що так важко падали на Україну. Цікаві думки з цього приводу висловлював і відомий український історик М. Брайчевський, який вважав, що І. Мазепа був переконаним репрезентантом феодальних тенденцій і, як ніхто інший, реально служив реставрації феодально-кріпосницьких порядків у краю. Саме це, а не так звана «зрада» (союз із шведським королем Карлом XII проти Петра I) було причиною непопулярності гетьмана в широких загалом українського народу.

По-третє, не додав палкої любові простого народу до І. Мазепи і його тривалий конфлікт з Семеном Палієм – одним із організаторів українського визвольного руху на Правобережній Україні. Йдеться не лише про їх симпатії, чи антипатії, не лише про заздрість Мазепи до популярності фастівського полковника. Тут, за словами В. Смолія, зіткнулися два полярні погляди на суспільно-політичний лад України – справді демократичний, козацький С. Палія і аристократичний, панський І. Мазепи. В цьому людському протистоянні конкретно розв'язувалося питання про владу і справжнього господаря України.

Як відомо, за умовами Бахчисарайського миру 1681р., укладеного між Росією, Туреччиною та Кримським ханством, землі, що знаходилися між Бугом і Дніпром мали залишитися незаселеними. Саме сюди, на ці безлюдні простори, стали тікати невдоволені своїм украй тяжким становищем

українські селяни й міщани, оголошуючи себе козаками.

Польський король Ян Собеський, котрий активно проповідував ідею продовження війни з мусульманським світом, вирішив відродити на цих землях колишні козацькі полки. Саме в українському козацтві він убачав надійного союзника в боротьбі проти Туреччини й Криму. Універсалом у 1684р. польський король фактично узаконив реальне існування правобережного козацтва. Як наслідок, на цих козацьких землях дуже швидко відроджуються Богуславський полк на чолі з полковником Самійлом Самусем, Корсунський – з полковником Захаром Іскрою, Брацлавський – з полковником Андрієм Абазином та Фастівський – з полковником Семеном Палієм. Із відродженням козицьких полків почалося надзвичайно інтенсивне заселення їхніх територій. Отримавши звістку про відродження правобережного козацтва, люди йшли сюди з усієї України.

На думку відомих дослідників козащини В. Смолія та В. Степанкова, місцеві козаки були вихідцями з різних станів й здебільшого раніше не мали осілості. Основне їх ремесло – військова справа, з якої вони жили. Певна річ, поміж них було чимало авантюристів, шукачів пригод чи «легкого шматка» хліба. Не варто заплющувати очі і на вельми помітний у діях козаків грабіжницький (розбійницький) момент. Але переважна більшість їх все ж таки прагнула справді відродити славні традиції козацького устрою. Без їх підготовчої роботи навряд чи стали б можливими досягнуті успіхи в заселенні

краю, поновленні окремих державних інституцій, відродженні ідеї возз'єднання козацької України.

Серед полковників Правобережної України надзвичайною повагою і популярністю в народі користувався фастівський полковник Семен Гурко, якого козаки прозвали Палієм. Ще в 70-х роках, перебуваючи в Запорозькій Січі, Палій уславився хоробрістю й мужністю в боротьбі з татарами й турками. На початку 80-х років з кількома сотнями козаків та їхніми родинами він переселився на спустошену татарами Південну Київщину. На заклик Палія сюди почали стікатися селяни й козаки. Опорним пунктом створюваного ним козацького полку став Фастів, який поступово перетворився на справжню козацьку фортецю. Саме з Фастова уславлений козацький ватажок здійснив цілу низку вдалих походів на Крим та Туреччину.

Варто зазначити, що спочатку польський уряд активно підтримував усі заходи Семена Палія. Але коли наприкінці 80-х років поляки спробували суттєво обмежити козацькі вольності, Палій у відповідь розпочав народне повстання. Згодом воно охопило всю Правобережну Україну. В ході повстання Семен Палій ставив собі за мету повністю ліквідувати польське панування на Правобережній Україні і возз'єднатися з її лівобережною частиною в складі Російської держави. Ще в 1688 – 1689рр. він через гетьмана Івана Мазепу неодноразово звертався до російського царя з проханням прийняти Правобережну Україну під свою владу. Але російський

уряд не відгукнувся на цю пропозицію, посилаючись на умови укладеного з Польщею «Вічного миру» 1686р.

Врешті-решт польський сейм вирішив покінчити з козацтвом, що стало небезпечним для Польської Корони. Згідно з його рішенням козаки були поставлені поза законом. В 1702р. їм було наказано розпустити свої полки. У відповідь на це на Правобережній Україні розпочалася справжня війна, яка за своїм розмахом і змістом нагадувала легендарну Хмельниччину.

В цих умовах Палій знову звернувся до Івана Мазепи з проханням об'єднати зусилля й відродити Українську державу часів Богдана Хмельницького. При цьому він засвідчував свою готовність відразу ж прийняти підданство російського царя. Але Мазепа не хотів цього. Він серйозно побоювався фастівського полковника, бачив у ньому реального конкурента в боротьбі за владу в Україні. Тому й діяв дуже обережно, вичікуючи сприятливий момент для прийняття остаточного рішення.

В травні 1704р., отримавши наказ від Петра I допомогти польському королю Августу II, Іван Мазепа переправився з козацьким військом на Правобережжя. Проте він не бажав порозумітися з Палієм, щоб об'єднатися у спільній боротьбі за Українську державу, а пішов легшим і випробуваним шляхом, скомпрометувавши в очах царського уряду можливого опонента і претендента на гетьманську булаву. Майже три місяці – з початку травня до кінця липня 1704р. І. Мазепа вів активне листування з канцлером Росії Г. Головіним.

За словами В. Антоновича, гетьман намагався усіма засобами очорнити фастівського полковника, звинувачуючи його у повній недієздатності та постійному пияцтві. «Вже 4 тижні, писав І. Мазепа Головіну 3 липня 1704року, як в обозі при мені знаходиться і постійно напідпитку і вдень, і вночі, жодного разу не бачив його (С. Палія) тверезим». Далі Мазепа жалівся, що Палій нападає на поляків по Дністру і Бугу, робить набіги на Молдавію, не визнає ніякої влади. Більше того Мазепа звинувачував Палія у зраді, що він у таємному союзі із Карлом XII та його союзниками поляками Любомирськими. Як докази проти С. Палія Мазепа привів свідчення фастівського єврея-орендаря. Свідок буцім-то доповідав, що Палій їздив до Любомирських на переговори, де йому обіцяли платню від шведського короля і спадкове володіння Білою Церквою. Ці свідчення орендаря, за словами Мазепи, підтвердив православний священник Карасевич. Цих «доказів» Мазепі здалося достатньо, щоб усунути з дороги свого можливого опонента в боротьбі за владу. Семена Палія було звинувачено у зраді й відправлено до Москви, а згодом – на заслання до Сибіру. Після цих подій Мазепа проголосив себе єдиновладним правителем як Лівобережної, так і Правобережної України.

В контексті цих подій можна припустити і можливі альтернативні шляхи І.Мазепи в боротьбі на незалежну Гетьманську державу. Зокрема, є цілком слушною можливість припущення створення союзу двох сильних тогочасних українських політичних лідерів: І. Мазепи і С. Палія. На

наш погляд, це могло реально статися ще в листопаді 1700 р. з початком Північної війни, коли під Нарвою Карл XII вщент розбив російську армію, а Петро I в паніці втік до Москви. Якби тоді такий альянс стався, шанси створити незалежну українську державу були б значно вагомішими ніж пізніше, коли І. Мазепа пішов на союз з Карлом XII. Адже після поразки під Нарвою переляканий російський цар навряд чи придушив всенародне повстання в Україні. Не секрет, що за С. Палієм пішов би простий народ, як в свій час за Б. Хмельницьким. Але Мазепу, напевно, найбільше турбувало лише одне: а хто після здобуття перемоги буде гетьманом? Зрозуміло – Палій, а не він. Мабуть переступити через власні честолюбиві амбіції він так і не зумів – бо не український народ і не національна держава, а особиста влада і збагачення йому були понад усе. Можливо саме тут і знайдемо правдиву відповідь на досить риторичне питання: чи був І. Мазепа справжнім патріотом України, чи завжди турбувався лише за гетьманську владу і збільшення власних земельних володінь і багатств?

По-четверте, однією з найважливіших причин поразки визвольних змагань І. Мазепи, які закінчилися катастрофічними наслідками для нього і України в цілому була також практична реалізація його союзу із шведським королем Карлом XII і польським правителем С. Лещинським. Успішні дії шведської армії проти Росії в ході Північної війни підштовхнули гетьмана до укладення цих угод. На думку В. Смолія та В. Степанкова, вони були узгоджені на

початку 1708р. в Сморгонях. Варто зазначити, що зміст цих договорів і досі залишається не до кінця з'ясованим, оскільки оригінали документів не збереглися. Але, завдяки копіткій праці М. Андрусяка та Т. Мацьківа, їх основні положення були реконструйовані. Зокрема, за словами М. Андрусяка, встановлено, що українсько-шведський договір торкався лише військового аспекту протистояння з Росією: гетьман зустрів короля в межах Сіверщини й передавав йому Стародуб, Новгородок та інші міста-фортеці. Армія Карла XII зупинялася тут на зимовий постій, а І. Мазепа повинен був зібрати все козацьке військо, прилучити до себе слобожанські полки й донських козаків, а також укласти союз з калмицьким ханом. Під час походу шведського короля на Москву Мазепа приєднався до нього і зобов'язувався поставляти шведам харчі та фураж.

Дещо інший характер мала українсько-польська угода. Вона передбачала: передачу І. Мазепою Карлу XII Сіверщини; повернення інших українських земель (Київщини та Чернігівщини) під владу польського короля й одержання гетьманом, як винагороди за це, Полоцького і Вітебського воєводств «на таких самих правах як курляндський герцог»; зобов'язання гетьмана вирушити з військом на перший поклик короля й прилучити до цього союзу слобідських і донських козаків та калмицького хана. Виходячи з цього, цілком логічним виникає питання, на якій юридичній основі мало відбутися входження України до складу Речі Посполитої? На

думку М. Андрусяка та Т. Мацьківа, вона мала об'єднатися з Польщею з такими ж правами як і Литва. Таким чином мова йшла про фактичну реанімацію головної ідеї Гадяцької угоди (1658р) І. Виговського з Польщею щодо створення триєдиної федеративної держави, яка, за словами О. Оглоблина, в нових умовах вже не задовольняла гетьмана І. Мазепу. Тому цей договір, як вважає Т. Мацьків, можна вважати своєрідним тактичним маневром, який мав захистити українські землі від воєнної руйни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з іншого - надавав Україні мінімум прав у державній системі Речі Посполитої. В свою чергу договір з Карлом XII давав можливість Україні отримати шведську гарантію забезпечення її політичних прав, що передбачалися українсько-польською угодою.

Як відомо, 5 листопада 1708р. І. Мазепа на чолі 4-5тис. козаків зрадив Петра І і перейшов на бік його супротивника – шведського короля Карла XII. Зрозуміло, що, здійснюючи цей відповідальний і ризикований крок, гетьман ретельно прораховував усі можливі його наслідки. Але наступні події засвідчили, що він все ж таки не до кінця визначив свої конкретні практичні дії і не передбачив жахливих наслідків, пов'язаних з їх провалом.

Як з'ясувалося, І. Мазепа, заручившись підтримкою аж занадто вузького кола козацької старшини, цілком знехтував необхідністю проведення попередньої підготовчої роботи у полках, сотнях, серед

рядового козацтва, духовенства, міщанства та селянства. На думку В. Смолія та В. Степанкова, ці прорахунки гетьмана були не випадковими. Адже слабкою стороною Мазепи, як державного діяча було повне нерозуміння та відверте ігнорування важливої ролі народних мас в боротьбі за незалежну українську державність. Він навіть не врахував попередні гіркі причини поразок цих визвольних змагань за часів Б. Хмельницького, коли замість опори на внутрішні сили (насамперед на простий народ) гетьманом було зроблено ставку виключно на зовнішню допомогу (Росія чи Туреччина), що в кінцевому підсумку спричинило втрату державної самостійності України. На жаль, І. Мазепа обрав головним і єдиним виключно зовнішньополітичний фактор, розраховуючи не на власні сили, чи на підтримку народу, а на перемогу Швеції в боротьбі з Росією. В цих умовах Україна перетворювалася на звичайного пасивного спостерігача, а не активного учасника військових дій, що відбувалися в той час. Іншими словами, як вважають згадані вище дослідники, гетьман в першу чергу поклався на звичайний перебіг подій, сподіваючись скористатися можливими сприятливими обставинами, ніж активно впливати на них, щоб досягти поставленої мети. Окрім цього, І. Мазепа вочевидь недооцінив справжні сили російської армії, талант російського царя, як державного діяча, його вміння швидко мобілізуватися і діяти у вирішальний момент вміло і рішуче. Поки Карл XII і Мазепа радились, як спільно боротися проти Петра І, останній, не втрачаючи часу,

діяв надзвичайно енергійно і результативно. Вже 8 листопада 1708р. з'явився царський маніфест, який сповіщав населення Гетьманщини про «зраду» Мазепи, демагогічно декларував тезу вольності і свободи «малоросіян» і скасував покладені Мазепою на простий народ тяжкі побори. Цим підступним політичним актом російський цар зумів відразу повернути простий український народ на свій бік.

Після обрання І.Скоропадського новим гетьманом України замість „зрадника” Мазепи, українським і російським духівництвом проголошується його вічне прокляття і анафема. Згодом у Лебедині почалися жахливі масові тортури й страти „мазепинців”, які за своїм розмахом, жорстокістю і жахливістю налякали населення України, чим значно зменшили кількість прихильників бунтівного гетьмана.

В свою чергу І.Мазепа також звертається з універсалами до українського народу, пояснюючи різним верствам населення причини розриву з царем і переходу на бік шведів, і закликаючи українців на боротьбу з Росією. Звернувся з маніфестом до українського народу і союзник Мазепи Карл XII, в якому повідомив, що прибув в Україну, щоб допомогти місцевому населенню звільнитися з-під жорстокого московського ярма. В своєму маніфесті шведський король закликає український народ підтримати гетьмана І. Мазепу в його визвольній боротьбі проти російського царизму.

Проте така малоефективна агітаційна діяльність гетьмана та його шведського союзника зазнала повної невдачі. На думку

В. Смолія та В. Степанкова, її причина полягала не лише в деморалізуючих наслідках царського терору, а насамперед у психологічному стані тогочасного українського суспільства та негативних наслідках відверто антинародної соціально-економічної політики гетьманського уряду. Суть цих соціально-психологічних явищ полягала в тому, що тогочасні „малороси” ставили свої особисті інтереси значно вище національно-державних і не могли ними пожертвувати. Можливо, яскравим прикладом для них був і сам гетьман І. Мазепа під час усунення свого потенційного опонента в боротьбі за гетьманську булаву С. Палія. Тому не випадково у самий вирішальний момент гетьманських антиросійських змагань козацька старшина, верхівка духовенства, значна частина інтелігенції заради збереження свого існуючого соціального статусу та матеріального становища залишила Мазепу і опинилася на боці прихильників Петра І. Прикро, що до них згодом приєдналися і колишні однодумці бунтівного гетьмана: полковники Данило Апостол, Гнат Галаган, Дмитро Зеленський, генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович та багато інших. В цих надзвичайно складних умовах на боці І. Мазепи на початку 1709р., за даними Б. Крупницького та Т. Мацьківа, залишилося всього 300-600 козаків. Щоправда, гетьмана наприкінці березня 1709р. підтримав кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко, який раніше постійно конфліктував з Мазепою, але Росію вважав ще більшим злом в умовах, що склалися на

той час в Україні. Як наслідок, на підтримку гетьмана і шведського короля прибуло 8 тис. запорожців.

На думку ряду дослідників доби гетьмана І. Мазепи, саме в цей час укладається нова українсько-шведська угода. На жаль, її тексту вони не мають. Основні положення нового договору відтворені у працях придворного проповідника шведського короля Й. Нордберга та у „Виводі прав України” П. Орлика. В ньому передбачалось створення у межах українських земель (не згадувалася Правобережна й Західна Україна) Українського князівства на чолі з І. Мазепою під номінальною протекцією Швеції. На думку фахівців, це не було випадковістю, адже крім новоукладеної угоди вже існували договори Карла XII та І. Мазепи з польським королем С. Лещинським. Ось чому суть і зміст нової угоди залишаються до цього часу дискусійними. На наш погляд, окремих детальних роздумів вимагає 6 пункт цієї українсько-шведської угоди, в якому говорилося, що на час війни і пов'язаною з нею небезпекою І. Мазепа передавав шведам міста Стародуб, Мглин, Полтаву, Гадяч і Батурин (гетьманську столицю!!!). В цьому зв'язку постає цілком слушне питання: а чи повернув би шведський король ці території Лівобережної України Мазепі після перемоги над Росією? Адже не секрет, що молодий і амбіційний Карл XII мріяв про створення власної імперії і зазначені вище українські землі могли опинитися в її складі. В цьому контексті напрошується і інше питання. Навіщо шведському королю класти своїх

солдатів в боротьбі з Росією? Заради здобуття незалежності України? На жаль, історія подібних аналогів не має.

Всі ці суперечливі і складні обставини в кінцевому підсумку зумовили те, що переважна більшість українського населення у вирішальний момент визвольних змагань не підтримала виступ гетьмана І. Мазепи проти Петра I, а опинилася на боці російського царя.

Як відомо, шведські війська вступили в Україну в жовтні 1708 р. біля села Дроків на Стародубщині. Вже перші тижні перебування шведів на українських землях виявили справжні настрої різних верств населення України щодо новоспечених союзників І. Мазепи. Не зважаючи на зростаючу в умовах Північної війни ненависть українців до росіян і неприховане невдоволення російською присутністю в Гетьманщині, прихід в Україну нових «визволителів» українського народу від царського гноблення – шведів був зустрінутий місцевим людом спочатку із застороженням, а потім і відверто вороже. Українці шведів взагалі не знали, бачили в них насамперед іновірців – лютеран, єретиків і вважали звичайними іноземцями загарбниками. З хлібом-сіллю нових «визволителів» зустріли лише в с. Атюші неподалік Кролевця. Як правило селяни кидали свої села, забирали майно і розходилися в різних напрямках. Замість обіцяного І. Мазепою фуражу і продовольства шведська армія зустрічала спустошені і безлюдні землі. А коли шведи згодом почали грабувати православні храми, руйнувати і спалювати міста і села,

проти них почалася справжня народна війна. Адже простий український народ, далекий від таємних планів Мазепи, вважав шведів за звичайних чужинців-загарбників. Зрозуміло, що це була також одна з головних причин провалу українсько-шведського договору і трагедії гетьмана І. Мазепи як державного діяча.

Зокрема, на початку жовтня 1708 р. біля Новозибкова селяни захопили офіцера і шведських солдатів, що відстали від своїх частин, закували їх у кайдани і передали російському командуванню. Біля сіл Семенівка та Орлівка селянські загони напали на шведські обози, знищили провіант, фураж, підводи, захопили коней. Таки прилади були непоодинокі на місцях дислокації шведських військ.

Не відставали від селян і мешканці українських міст. Ще на початку листопада 1708 р. населення Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверська, ряд сотень Прилуцького, Миргородського та Лубенського полків звернулися до Петра І з чолобитною, заявляючи про бажання боротися проти чужоземних загарбників. „Як від чину духовного, – писали козаки, міщани, селяни, – так і від мирського стану всі одностайно і однодушно, так товариство військове, як і люди посполиті, заховуючи тепер і на потонні часи противно. Є. Ц. Маєстату вірно наше серце підданське не тільки теперішніх часів, але й в потонні часи за преславного монарха, за милу українського всього краю нашого вітчизну без жодної нашої зради і зміни, один на другому навіть до смерті супроти неприятелів наших до відсічі від роду з роду завжди готовими

обіцяєм бути, на чому і хрест цілуємо перед Маєстатом божим, у храмі його виконавши”.

Білоцерківський полковник Михайло Омельченко з Правобережної України сповіщав Петра І, що всі козаки вірні Росії і ненавидять ім'я Мазепи. Київський губернатор князь Дмитро Голіцин у листі до Меншикова 21 листопада 1708 р. сповіщає про Самуся та інших представників правобережної козацької старшини, „з яких багато до мене приїжджало і обіцяло бути вірними”. Варто зазначити, що козацькі полки постійно „тривожили” шведів, захоплювали обози та „язиків”, перетинали комунікації окупантів. Шведський прем'єр-міністр граф Піпер, пояснюючи дружині неможливість листування, писав: „Обставини і небезпека цього не дозволяють; три кур'єри змушені були повернутися, не маючи змоги прорватися”. Як повідомляє Шереметьєв (лист до Петра 20 лютого 1709 р.), не тільки козаки, але й селяни „до пошуку над неприятелем збиратися стали. Про постійні напади селянських загонів свідчить очевидець-сучасник, угорський посланець при Карлі XII Данило Крман. Надзвичайно цінним для історика є повідомлення „Журналу або поденної записки Петра Великого”, що наприкінці листопада 1708 р. „черкаси, мужики в деякому місці при Десні з півтора ста чоловіка шведів повбивали та в полон взяли”.

Правдиву картину цієї народної боротьби подають тогочасні українські літописи. В „Кратком описании Малороссии” невідомого автора говориться під 1708 роком: „Того ж року шведа всюди на

квартирах малоросіяни били таємно і явно, а деяких живими до царя одвозили”. Подібні відомості подає й так званий Лизогубівський літопис: „Того ж року малоросіяни всюди на квартирах і по дорогах таємно і явно шведів били, а інших живих до царя привозили, різними способами б'ючи та ловлячи блудящих, понеже тоді сніги великі були і зима тяжка морозами, від яких дуже багато шведів погинуло, а хоч трохи од війська які шведи відходили, то тих уже й сліду не зискати, блудили, і так їх люди ловили, або підкравшись з ласкосердям нібито, убивали; те ж чинили шведам, що за фуражом їздили, від того багато війська шведського зменшилося”.

Одною з найяскравіших сторінок епопеї 1708—1709 рр. була героїчна боротьба міст проти шведської навали. Почувши про наближення ворога, мешканці міст ремонтували та відновлювали міські укріплення, озброювалися і відбивали напади. Так було у місті Стародубі, де мешканці „запершись, всякі заходи проти ворога шведа робили”. В невеликому місті Мглин „шведів, що прийшли під місто... багато побито і з міста прогнано”. Таку саму стійкість виявили й мешканці Пирятина; під час шведського нападу вони „мужньо проти тих стояли і в місто не пустили і багатьох шведів побили, а деяких у полон взяли”. Відбили шведські атаки й жителі міста Недригайлова, що не пустили ворога в укріплений центр—„замок”, заявивши, що „в місто не пустять, хоч

смерть приймуть...”. Збройні сутички сталися також біля м. Терни, Красний Кут, Зіньків, Опішня та ін.

Інколи мешканцям міст вдавалося протягом довгого часу відбивати атаки ворога, що переважав числом та був добре озброєний. Прикладом такої оборони є місто Веприк. Це невеличке місто було в ті часи фортецею, погано укріпленою й незручною для оборони. За реляцією шведського генерала Гілленкрона, Веприк був „зроблений на зразок редути, чотирикутний, але малої величини... До того ж вал був без бастіонів, не мавши жодної дефенсії, бо рів мілкий, який тоді снігом занесено”. Але атаки шведів у грудні 1708 року було відбито. Гарнізон та мешканці міста категорично відхилили пропозицію шведського короля про здачу. На початку січня 1709 р. шведи відновили штурм, зазнавши значних втрат. Під час штурмів у січні було вбито й поранено близько 1200 шведів; принц Віртемберзький та генерал Штакельберг були поранені, фельдмаршал Реншільд контужений. Захоплений після довгої й упертої облоги Веприк з наказу розлюченого Карла XII був спалений.

Протягом кількох днів відбивали шведські атаки жителі м. Смілого. У боях полягло біля із 200 шведських солдатів та офіцерів; особливо жорстокі бої були біля міських воріт. Мешканці Олешні, спочатку відбивали атаки в передмісті, потім підпалили дерев'яний пригород і пішли під захист міських укріплень. Багато шведів загинуло у вогні.

Запевнення Мазепи, що український народ підтримає шведів, реальна дійсність заперечувала щодня. Шведи завойовували Україну в упертій боротьбі з українським народом. „Ми, – зауважує з цього приводу шведський історик Адлерфельд, – несподівано були змушені битися як з ворогами з мешканцями того краю, куди ми увійшли”. Найбільш далекозорі з генералів Карла XII бачили в цьому погану ознаку успішного завершення для кампанії в Україні. Це відзначали й спостережливі іноземні дипломати. „Скажу прямо,—писав 28 листопада 1708 року французький посланник Безанваль міністрові закордонних справ Франції де-Торсі, — якщо український народ не підтримає шведського короля, я не бачу для нього ніякої змоги закінчити щасливо війну”.

Шведська навала супроводжувалася спустошенням та розоренням України. З наказу Карла XII було спалено міста й містечка: Красний Кут, Олешна, Зіньків, Недригайлів, Терни, Сміла, Веприк та багато інших.

Спалювання та руйнування міст не було простим наслідком воєнних операцій. Це були репресії з боку Карла XII, який намагався залякати український народ і примусити його скоритися. Згадуваний вище Крман, що супроводжував Карла XII в його поході, пише, що в Слобідській Україні король „міста і села наказав спалювати, дома геть розвалювати, жителів убивати; тільки тих, котрі втекли сюди з України, велів

пускати додому з наказом, щоб вони під загрозою смерті не виступали проти шведів”.

Як бачимо, головними причинами провалу укладеного на початку XVIIIст. українсько-шведського договору були численні помилки і особисті тактичні і стратегічні прорахунки гетьмана І. Мазепи. Серед них насамперед, було повне ігнорування ролі простого народу в процесах державотворення і опора виключно на стан аристократів-землевласників, відверта антинародна соціальна політика, спрямована на реставрацію феодальних порядків в Україні, непомірний потяг до абсолютної влади і втрата потенційно сильного союзника в боротьбі за визволення України, її незалежність – Семена Палія. До цього слід додати невдалу реалізацію незрозумілого і чужого українському народові союзу І. Мазепи з шведським королем Карлом XII, якого простий люд розглядав як чергового чужоземця – загарбника, а не визволителя України від російського ярма. Все це в кінцевому підсумку спричинило крах задумів І. Мазепи і наступні катастрофічні наслідки для Гетьманської держави і українського народу в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Козаччина. Гайдамаччина//Моя сповідь – К.; Либідь, 1995; с 814.
2. Брайчевський М. Конспект історії України – К.- Знання, с. 208.
3. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ – Львів, 1933.- Т. 152.
4. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.: Видавництво СП «Свенас», 1991. – 136 с.
5. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // З політичного життя старої України. – К., 1918 – с. 102 – 116.
6. Іван Мазепа і Москва. Історичні розповіді і статті. – К.: Рада, 1994.- с. 174.
7. Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – К. «Темпора», 2008, 200 с.
8. Костомаров. Н.И.Мазепа. – М.: Республіка, 1992. – 335 с.
9. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Видавництво «Україна», 2003. – 240 с.: іл..
10. Крупницький Б. Плани Мазепи у зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів //Мазепа. Зб. Ст.. – Т.І. – Варшава, 1938. – С. 106 – 133.
11. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, Світ. С. 560.
12. Мазепа: Збірник –К. Мистецтво, 1993. – 240 с.
13. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України (1639 – 1709) // Український історик. – Т. XII. – Ч. 1 – 4. – 1979. – С. 56-68.
14. Мацьків Т. Легенда і правда про Мазепу // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. У 3-х випусках. – Вип.. 3. – К., 1993. – С. 122 – 127.
15. Мацьків Т. Мазепа – творець українсько-шведського союзу // Мазепа. Зб. Ст. – К.: Мистецтво, 1993.
16. Мельник Л. Гетьманство Івана Мазепи// Історія України – 1997. - № 7, 11, 14, 18, 21, 22.
17. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960. – 461 с.
18. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1991. – 69 с.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К. – Либідь, 1992. – с. 608.
20. Смолій В., Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 385 – 402.
21. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. – К., 1997.
22. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: «Либідь», 1994. – 240 с.